

УДК 177.9:172.12.022.1:340.11.5

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК МОРАЛЬНА КАТЕГОРІЯ, СОЦІАЛЬНА ТА ПРАВОВА ЦІННІСТЬ

JUSTICE AS A MORAL CATEGORY, SOCIAL AND LEGAL VALUE

Орлова В. О.,

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри соціології, філософії і права, Одеська національна академія харчових технологій (Одеса, Україна),
e-mail: vktorlova@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-8580-8521>

Тодорова С. М.,

кандидат філософських наук доцент кафедри соціології, філософії і права, Одеська національна академія харчових технологій (Одеса, Україна),
e-mail: sv.todorova1973@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-8606-3018>

Orlova V. A.,

Ph.D, senior lecturer of department of sociology, philosophy and law, Odessa National Academy of Food Technologies (Odessa, Ukraine),
e-mail: vktorlova@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-8580-8521>

Todorova S. M.,

Ph.D, associate professor of department of sociology, philosophy and law, Odessa National Academy of Food Technologies (Odessa, Ukraine),
e-mail: sv.todorova1973@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-8606-3018>

В статті аналізуються основні підходи до розуміння справедливості як моральної, соціальної та юридичної категорії. Автори, виходячи з історичного аналізу поняття «справедливість», пропонують своє розуміння цієї категорії. Реалізуючись у законодавстві, справедливість набуває морально-правового характеру та знаходить відображення в якості принципу або норми права. Автори доходять до висновку, що, якщо соціальна справедливість відображена в нормах діючого законодавства, то можна говорити про правову справедливість. На основі проведеного дослідження, в статті пропонується формулювання поняття соціальної та правової справедливості.

Ключові слова: справедливість, моральна категорія, соціальна та правова цінність.

The article analyzes the main approaches to understanding justice as a moral, social and legal category. The authors, based on a historical analysis of the concept of «justice», offer their understanding of this category. Implemented in law, justice acquires a moral

and legal nature and is reflected as a principle or rule of law. The authors come to the conclusion that if social justice is reflected in the current legislation, then we can talk about legal justice. Based on the study, the article proposes the formulation of the concepts of social and legal justice.

Keywords: Justice, moral category, social and legal value.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Справедливість – одна з найбільш складних категорій моралі та права, котра торкається широкої сфери людських відносин. Зміст цього поняття відображає економічні, політичні та правові умови життя суспільства та тенденції їхнього розвитку.

Сучасна епоха, що пов'язана з активними процесами глобалізації, вимагає розробки принципів універсальної справедливості. До даної категорії слід віднести: а) вимога рівності (діяти однаково в однакових умовах); б) ідея взаємозв'язку скоєного та відплати за нього («золоте правило моралі»); в) вимога рівноваги між втратою та споживанням (справедливість обміну).

Справедливість є моральною категорією та цінністю. Вона посідає пріоритетне місце в критичній оцінці (легітимації) правових інститутів. Справедливої поведінки ми не просто просимо або очікуємо від інших, ми вимагаємо цього один від одного. Як наслідок, справедливість признається найбільш соціальною та найбільш правовою з усіх чеснот.

Принцип справедливості набув особливої актуальності в сучасних умовах. Для загальної інформації – Організація Об'єднаних Націй 20 лютого 2009 р. вперше відсвяткувала Всесвітній день соціальної справедливості. Значення справедливості з особливою гостротою зростає в перехідні періоди розвитку суспільства та держави. На жаль, сьогодні в суспільній свідомості наших громадян справедливість розглядається в кращому випадку як деякий соціальний, правовий, моральний ідеал, а в гіршому випадку як «ширма», за якою здійснюється розподіл влади та власності. Об'єктивні передумови для таких настроїв, безперечно, є. Перехід від однієї суспільної економічної формації до іншої супроводжується зміною основоположних правових ідеалів і цінностей.

Як бачимо, категорія справедливості багатогранна та неоднозначна, являє собою складне морально-правове явище суспільного життя, однак це зовсім не означає, що дана категорія є непізнаною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана тема була досліджена такими всесвітньо відомими вченими як Платон, Сократ, Августин Аврелій, Фома Аквінський, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, К. Гельвецій, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель, Г. Спенсер, Дж. Ст. Мілль, В. С. Соловйов.

Серед українських вчених, котрі присвятили свої праці поняттю «справедливість» як моральному, соціальному та правовому явищу варто назвати В. Андрущенко, О. Бабак, С. Бабенко, Є. Бистрицький, Є. Головаха, Л. Губерський, А. Єрмоленко, А. Карась, М. Козловець, Л. Кравченко, В. Левкуліч, Е. Лібанова, М. Михальченко, В. Табачковський, Ю. Тихонравов, В. Пазенок, Ю. Панасюк, Я. Пасько, М. Попович, А. Приятельчук, В. Селіванов, О. Скрипнюк, Є. Стрельник, І. Строков, М. Тур, Д. Усов, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, В. Шинкарук.

Мета статті: проаналізувати з філософсько-правової точки зору поняття «справедливості», як морального, соціального та правового явища.

Методи дослідження. Основними методами, котрі були використані для здійснення даного дослідження, виступає філософський аналіз, а також узагальнення та систематизація. Крім цього, були затребувані історичний, хронологічний і прогностичний підходи.

Виклад основного матеріалу дослідження. В міру пізнання людиною самої себе та суспільства собі подібних, потреба в раціональному осмисленні феномену справедливості та його практичному втіленні неминуче зростає. Про справедливість починають говорити саме тоді, коли відбувається велика несправедливість, яка прямо або опосередковано торкається всіх або майже всіх.

Справедливість – моральне поняття, котре сягає своїм корінням ще в додержавний та доправовий період розвитку людського суспільства. Вона не може бути опосередкована рамками виключно правової матерії. Тому дуже небезпечно відривати справедливість від моральних основ та зводити її до еквівалентності в розподілі матеріальних і соціальних благ або ж до комбінації моделей формальної рівності та нерівності, що притаманні правовій справедливості.

Не викликає й сумніву, що справедливість – явище суспільне, але шукати її корні лише у визначеному ієрархічному устрої соціуму не є можливим, оскільки, коли ми говоримо про справедливий чи несправедливий суспільний устрій, то завжди апелюємо до моральних імперативів, до релігійних норм або до звичного устрою життя суспільства.

Звернувшись до історії розвитку уявлень про справедливість, можна побачити, що на сьогодні напрацьована велика кількість визначень даної категорії, але єдності думок з даного питання в наукових колах немає. Одна з перших спроб осмислення ролі справедливості в людському суспільстві належить давньогрецькому філософу Платону, котрий вважав, що «творити несправедливість, залишаючись при цьому безкарним, це краще всього, а терпіти несправедливість, коли ти не в силах відплатити, – найгірше. Справедливість же

лежить посередині між цими крайнощами» [6, с. 132]. В діалогах Платона «Государство» справедливість спочатку тлумачиться як законслухняність, виконання будь-яких законів, що прийняті владою (справедливість розглядається як «те, що придатне найсильнішому»), але потім справедливість набуває протилежного смислу [6, с. 106-112], «Будь-яка влада, оскільки вона влада, має на увазі благо не кого іншого, як тих, хто їй підвладний і нею ж опікується – в суспільному та приватному порядку» – підкреслював Платон вустами Сократа. Сократ із своїми співбесідниками приходять до висновку, що «державна може бути несправедливою» [6, с. 124].

Аристотель робить спробу осмислити справедливість шляхом виділення її форм (видів). Головною характеристикою справедливості у нього виступає «співмірність». В цілому ж для античної філософської думки характерна орієнтація на пошук справедливості як блага, котрий практично розуміється як благоденство, процвітання, добробут суспільства в цілому. Правда, пріоритет у всіх найважливіших суспільних справах при цьому віддається, за думкою Аристотеля, кращим, найбільш добродієчним – аристократії та власникам приватної власності. При цьому розум, добродієчність і багатство в античній традиції розглядаються у взаємному зв'язку.

У часи Середньовіччя тлумачення поняття «справедливість», наприклад, в роботах Августина Аврелія, Фоми Аквінського набувають теологічного, теоцентристського характеру [1]. Взагалі, для середньовічної думки характерне уявлення про те, що джерелом справедливості є божественна воля, а джерелом несправедливості – дія долі.

Особливість осмислення справедливості у філософських концепціях раннього Відродження обумовлена змінами в суспільній свідомості, переходом мислення та практики від Середньовіччя до Нового часу. На зміну християнській, теологічній картині світу приходять антропоцентрична, в якій у центр поставлена людина та її свобода. Тут чітко простежується певний взаємозв'язок ідеї справедливості з ідеєю свободи та рівності. Не оминули увагою дану проблему такі класики філософії, як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, К. Гельвецій, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель та ін.

У XIX столітті в працях Г. Спенсера та Дж. Ст. Мілля знайшла своє продовження робота розподільчої справедливості, обґрунтована в «трудовах» теоріях присвоєння результатів суспільного виробництва А. Смітом і Д. Рікардо. Справедливість аналізується і в контексті правових відносин. У цьому плані концепція позитивного права І. Бентама та Дж. Остіна явилась реакцією на теорію природного права французьких просвітників [4]. Ґрунтуючись на відмінності права та мора-

лі, вони висувають ідею права, що виражене лише в законі. Їхнє вчення не ігнорує проблему справедливості. Вони вважають, що справедливість знаходиться за межами закону, але в той же час, що законне, те й справедливе.

Варто нагадати, що справедливість історично конкретна. Невипадково Жан Жорес, оцінюючи акт покарання короля Франції Людовіка XVI, зробив висновок, що вирок «був справедливий не лише з революційної точки зору, але й з точки зору Людовіка XVI, котрий, прийнявши конституцію, що передбачала народний суверенітет, признав нове право» [2, с. 134].

В наші дні ми повинні враховувати відмінності різних народів у розумінні справедливості, як і в розумінні ними будь-якої іншої моральної категорії. Адже безглуздо оцінювати справедливість законів Хаммурапі або давньоримських XII Таблиць по міркам епохи Всезагальної декларації прав людини 1948 року.

Згідно з традиціями, що склались у вітчизняній філософії права, моральна справедливість полягає в наданні кожній людині того, чого вона заслуговує на основі уявлень про добро та зло. Наприклад, В. С. Соловйов вважав, що «право є найнижчою межею або деякий мінімум моралі» [7]. На думку П. І. Новгородцева, право повинно бути відображенням «справедливості та свободи, моральна задача права – упокорювати злі нахили, приборкувати завзятий егоїзм, боротися з несправедливістю та свавіллям сильних, забезпечувати загальну рівність і свободу» [5, с. 556]. Як бачимо, дані погляди об'єктивно відображають моральну сутність категорії справедливості як морального імператива права, цінність якого перевірена часом.

Аналізуючи та узагальнюючи все, можна зробити висновок, що справедливість – це основоположна моральна категорія, котра пронизує всі рівні суспільного життя (право, політику, економіку, соціальні відношення) та включає в себе морально обґрунтоване уявлення суспільства про співмірність взаємопов'язаних дій, явищ та інтересів. Реалізуючись у законодавстві, справедливість набуває морально-правового характеру та знаходить відображення в якості принципу або норми права.

Заломлюючись у сферу організації суспільства, моральна категорія справедливості набуває соціальних якостей, пов'язується з розподільними відношеннями, трансформується в соціальну справедливість. Конкретний зміст принципу соціальної справедливості змінювався протягом історії. Сучасні уявлення про реалізацію даного принципу на практиці містять: рівність усіх громадян перед законом; забезпечення гарантій життєдіяльності людини; високий рівень соціального захисту. Стосовно соціальної сфери, здійснення принципу со-

ціальної справедливості включає в себе, принаймні: забезпечення роботою кожного працездатного, гідна заробітна плата, соціальне забезпечення інвалідів і дітей-сиріт, вільний доступ громадян до освіти, охорони здоров'я, культури, спорту та ін. Однак, не дивлячись на розширення свого змісту, соціальна справедливість має свої рамки.

В ринковій економіці конкуренція, сприяючи задоволенню запитів суспільства, мотивації підприємницької діяльності та прогресу економіки, одночасно обумовлює соціальну несправедливість суспільства, породжуючи зосередження економічної влади у власників виробничих ресурсів, позбавляючи при цьому значну частину населення права власності на ці ресурси, породжуючи економічну залежність одних осіб від інших, поділ працездатного населення на підприємців, роботодавців і працівників, збільшення диференціації їхніх прибутків, що веде до майнового розшарування, до збагачення одних і зuboжіння інших, в результаті чого обґрунтовано робиться висновок, що ринкова система сама по собі автоматично не забезпечує соціальну справедливість.

Враховуючи, що можливості реалізації принципу соціальної справедливості визначаються фактичним станом економіки в кожній країні на даному етапі її розвитку та пов'язані з темпами економічного росту, котрий створює фінансові можливості вирішення соціальних проблем не лише державою, але й іншими суб'єктами, в суспільстві повинен здійснюватися курс на високий рівень соціально-економічного розвитку, на стійкі темпи економічного росту, на систему розподілу та перерозподілу прибутків, що буде підтримувати на прийнятному для людини рівні життя всього населення.

Отже, як бачимо, соціальна справедливість є відношенням між індивідами та їхніми групами, між людиною та суспільством, громадянином і державою. Вона завжди пов'язана із справедливим розподілом матеріальних і нематеріальних благ у суспільстві. Соціальна справедливість може бути досягнута лише шляхом справедливого розподілу прибутків і багатства, обов'язку та права, влади та шанування. Вона проявляється в розподілі в суспільстві матеріальних і духовних благ на основі поєднання елементів рівності та нерівності за умови знаходження балансу приватних та публічних інтересів, котрі сприяють позитивному розвитку суспільства.

Якщо соціальна справедливість відображена в нормах діючого законодавства, то можна говорити про правову справедливість. Взагалі, справедливість і право мають діалектичний взаємозв'язок: реалізуючись у праві, справедливість набуває властивість нормативності, а право, тим самим, стає справедливим і морально обґрунтованим. Правове регулювання суспільних відносин за допомогою справедли-

вого законодавства дозволяє домогтися соціальної справедливості, а закріплення морального принципу справедливості у праві модифікує його у морально-правовий імператив. Саме тому правотворчість відіграє ключову роль у процесі трансформації моральної категорії справедливості в правову з метою встановлення справедливого суспільного ладу, а головною метою правотворчості в демократичній державі є досягнення соціальної справедливості.

Справедливість як моральна категорія стає загальнообов'язковою мірою поведінки, коли набуває відображення в нормах діючого права. Справедливість, відображаючись у праві, виконує ряд дуже важливих задач: вона виступає як засіб впливу на розвиток права в напрямку поглиблення та збагачення його моральних начал; справедливість – це одна з умов (основ) формування права; вимоги справедливості визначають відношення суспільства до діючих правових норм; уявлення про справедливість знаходять своє законодавче закріплення в нормах права як юридичні приписи; справедливість виступає одним із критеріїв оцінки у правозастосовній практиці; дана категорія позитивно впливає на формування в суспільстві належного рівня правової культури.

Необхідно також згадати про те, що справедливість виступає моральним критерієм правотворчої діяльності та засобом надання цінності нормам права, оскільки лише за наявності справедливості в якості основи права, воно отримує реальний регулятивний потенціал.

Взагалі, право – це найпотужніший засіб закріплення справедливості, але при цьому воно цілком може бути несправедливим. Тоді справедливість буде виходити з моральних імперативів, що склались у суспільстві, та на пряму реалізовуватись у соціальному ладі за допомогою звичаїв, традицій, релігії та іншими поза правовими способами. Але при цьому відбудеться розрив між правом і мораллю, між державою та суспільством. Однак справедливість не перестає існувати, якщо виходить за межі «правового поля». Якщо ж взяти за основу ідею про виключно правовий характер справедливості, то виходить, що не існує несправедливого права. Це цілковито не відповідає об'єктивній дійсності.

Якщо вихолощується моральний зміст принципу справедливості та він зводиться до формально-юридичних конструкцій, то ми ризикуємо втратити сенс даної категорії, що може загрожувати кардинальною зміною моральних цінностей і фальсифікацією справедливості. Коли мова йде про правову справедливість, то неможливо обійти стороною питання про те, що вище – справедливість чи право. Дана проблема завжди посідала центральне місце в процесі вивчення категорії справедливості. Якщо подивитись на проблему ширше, то стає очевидно, що вона

являється ключовим аспектом усіх концепцій правового розуміння, правотворчості та суспільного ладу.

Взагалі, в сучасній науковій думці існує два підходи до розуміння справедливості та права: з позиції школи природного права та з позиції позитивізму.

З позиції природного права, справедливість і право є поняттями практично тотожними. При цьому справедливість розглядається як невід'ємна риса права. Відсутність справедливості в законодавчому акті робить його неправовим і, відповідно, ставить під сумнів його загальнообов'язковість і необхідність дотримання його громадянами. Природно-правова концепція в цілому та ідея «правового закону» зокрема заслуговує позитивної оцінки, оскільки вони втілюють в собі високі моральні принципи. Ідея про те, що право повинно бути пронизано мораллю та відображати ідеали справедливості, не визиває й сумнівів. Однак, природно-правова концепція має свої слабкості, особливо коли постає просте питання, котре озвучене одним із героїв, створених О. С. Грибоєдовим: «А судді хто?». А й справді, хто вправі судити, чи являється закон правовим або неправовим?

Констатуючи все вище викладене, слід погодитися з авторами, котрі звертають увагу на той факт, що «на практиці поняття «правовий закон» зустрічає серйозні труднощі», а «в суспільстві із суперечливими інтересами взагалі неможлива однозначна характеристика прийнятого закону як правового чи не правового, оскільки ідеї рівності, свободи, гуманізму та справедливості припускають різне тлумачення в залежності від того, які інтереси при цьому переслідуються учасниками суспільних відношень» [3, с. 222]. Сутність даних поглядів зводиться до того, що право відокремлене від справедливості. Справедливість – категорія моральна, а не правова, дійсність права не залежить від його співвідношення із справедливістю.

Звісно, право повинно відображати моральні ідеали справедливості, однак несправедливість права не робить його недійсним. Позитивний закон повинен виконуватись, його недотримання є правопорушенням, навіть коли з позиції конкретної особистості подібний закон являється несправедливим і не відповідає духу права. Інакше може скластися ситуація, в якій «прагматичні соціальні суб'єкти, оголосивши будь-який закон у потрібний для себе момент неправовим, звільнять себе від необхідності слідувати певним непорушним положенням, котрі визначають дух права» [3, с. 231].

Висновки. Таким чином, на сьогодні накопичений значний теоретичний та емпіричний багаж в рамках аналізу феномену справедливості, однак, підходи, що склались, дуже відрізняються предметною орієнтованістю, ніж науково-дослідницькою методологією. У

даній статті ми намагались комплексно, з філософсько-правових позицій осмислити справедливість як складний суперечливий соціальний і правовий феномен, як моральну категорію та цінність.

В соціально-психологічному аспекті справедливість виступає і як моральна оцінка, норма, цінність, і як принцип, котрий визначає систему моральних цінностей, і як психологічна установка по відношенню до інших індивідів або соціальних груп. Взагалі, в моралі справедливість співвідноситься з духовним світом людини.

Разом з тим, справедливість не може розглядатися лише в рамках моральних відносин, оскільки вона не лише характеризує всі соціальні відношення, але й реалізується переважно через відношення економічні та соціально-політичні. В соціально-економічних відношеннях справедливість знаходить свою матеріальну основу, а в сфері соціально-політичній знаходяться засоби, способи її реалізації: політичний режим і державний устрій, від економічної моделі якого, у відповідності з діючим юридичним правом, відбувається присвоєння та перерозподіл суспільного продукту.

Філософсько-правовий аналіз категорії справедливості як діалектично суперечливого феномену в системі суспільних відносин, дає нам право зробити наступні висновки: розуміння справедливості носить конкретно історичний і соціокультурний характер, і залежить від соціальних умов буття людей, що змінюються в міру розвитку суспільства. Справедливість у більшому ступені являється цінністю загально соціальною, ніж цінністю моральною, і це лише одне з виявлень її загально соціологічного статусу. Справедливість як оцінка ступеню прийнятності тих чи інших відношень для індивіда або соціальної групи суб'єктивна. У той же час, справедливість об'єктивна як властивість, що притаманна всім суспільним відношенням.

Проведений аналіз дозволяє авторам зробити висновок, що принцип справедливості опосередкований морально обгрунтованими уявленнями про справедливість (закладений у правовій культурі, правосвідомості, правовій ідеології), справедливість як метод поведінки відображається в нормах права, правотворчості, правій реалізації. Синтез моральної ідеї та правового методу справедливості втілюється в режимі соціальної справедливості під час побудови громадянського суспільства та правової держави.

Список використаних джерел

1. Августин А. Исповедь блаженного Августина, епископа Гиппонского / Изд. подгот. Столяров А. А. – М.: Ренессанс, 1991. (Памятники религиозно-философской мысли. Вып. 1: Западная патристика).

2. Жорес Жан. Социалистическая история Французской революции. Т.5. Смерть короля и падение Жиранды (1793). / Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1983. – 765 с.

3. Экимов А. И., Сауляк О. П. Обеспечение законности как гарантия реализации прав человека // Российская и европейская правозащитные системы: соотношение и проблемы гармонизации: научное издание / Ин-т «Открытое общество» (Фонд Сороса Россия) и др., 2003. – 315 с.

4. Лейст О. Э., Дж. Остин. Возникновение юридического позитивизма. Лекции о юриспруденции, или философия позитивного права / История правовых и политических учений. М., 1997. – 224 с.

5. Новгородцев П. И. Об общественном идеале. М.: Изд-во «ПРЕССА», 1991. – 617 с.

6. Платон. Государство // Соч. в 3 т. Т.3. ч.1. М.: изд-во «Мысль», 1970. – 452 с.

7. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия [Электронный ресурс] // URL: <http://www.vehi.net/soloviev/oprav/index.html>

References

1. Augustine A. Confession of Blessed Augustine, Bishop of Hippo / Ed. Prepare Stolyarov A. A. – M.: Renaissance, 1991. (Monuments of religious and philosophical thought. Issue 1: Western patristics).

2. Zhores Jean. The Socialist History of the French Revolution. T. 5. The death of the king and the fall of Giranda (1793). / Tr. with French – M.: Progress, 1983. – 765 p.

3. Ekimov A. I., Saulyak O. P. Ensuring the rule of law as a guarantee of the realization of human rights // Russian and European human rights systems: correlation and problems of harmonization: scientific publication / Institute «Open Society» (Soros Foundation Russia), etc., 2003. – 315 p.

4. Leist O. E., J. Austin. The emergence of legal positivism. Lectures on jurisprudence, or philosophy of positive law / History of legal and political doctrines. M., 1997. – 224 p.

5. Novgorodtsev P. I. On the social ideal. M.: Publishing house «PRESS», 1991. – 617 p.

6. Plato. State // Works in 3 volumes. T.3. Part 1. M.: publishing house «Mysl», 1970. – 452 p.

7. Solovyov V. S. Justification of good. Moral philosophy [Electronic resource] // URL: <http://www.vehi.net/soloviev/oprav/index.html>